

"ALBAN TARİHİ" ADLI KAYNAKTAKİ BATI KÖKTÜRK YÖNETİCİLERİ: "KUZEY HÜKÜMDARI", "CEBU HAKAN" VE "ŞAD" HAKKINDA DEĞERLENDİRMELER

Umut Üren^{1*}

¹Dr., Kırklareli Üniversitesi, Tarih Bölümü

*umuturen@gmail.com

+ORCID: 0000-0001-6808-1378

Öz–Kalankatlı Musa tarafından kaleme alınmış olan "Alban Tarihi" isimli ortaçağ kaynağı, başta Albanlar olmak üzere Romalılar, Ermeniler, İranlılar, Araplar ve Türkler hakkında son derece kıymetli bilgiler barındırmaktadır. Erken ve orta dönem Türk tarihi açısından kıymetli olan bu kaynakta Barsil, Hun, Hazar ve Eftalit gibi pek çok Türk topluluğunun faaliyetlerinden söz edilmiştir. Bizans-İran-Türk ilişkilerinin oldukça yoğun olduğu bir dönemde, bölgedeki gelişmeleri aktaran "Alban Tarihi", bazı Türk yönetici unvanları sunmaktadır. Bunlar arasında olan, "Kuzey Hükümdarı", "Cebu Hakan" ve "Şad", Batı Köktürklerinin, Hazar ötesindeki faaliyetlerinde aktif birer rol üstlenmiş olarak gözükmektedirler. Makalemizde, "Alban Tarihi"ndeki kayıtları değerlendirerek, Bizans ve Çin kaynakları ile mukayeseli bir biçimde, Kuzey Hükümdarı, Cebu ve Şadın kim oldukları sorusuna cevaplar aramaya çalışacağız. Burada tartışmaya açtığımız unvanları taşıyan kimselerin, tarihî kişiliklerine yönelik daha başka çalışmalar da mevcuttur. Ancak öneriler arasında bir görüş birliğine varılamadığı görülmektedir. Tartışmaların merkezinde bulunan bu kimselerin, Kafkasya'daki son Köktürk varlığı konusunda ve yeni Hazar Devleti'nin kuruluş günlerinde önemli bir yer işgal ettikleri anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler– Alban Tarihi, Kalankatlı Musa, Batı Köktürkler, Hazarlar, Cebu Hakan

WESTERN KOKTURK RULERS IN THE SOURCE "HISTORY OF ALBANIA": EVALUATIONS ON "RULER OF THE NORTH", "JEBU QAGHAN" AND "SHAD"

Abstract – The medieval source "History of Albania", written by Moses from Kalankatuyk, contains very valuable information about the Romans, Armenians, Iranians, Arabs, Turks, and especially Albanians. In this source, which is valuable in terms of early and mid-term Turkish history, the activities of many Turkish communities such as Barsil, Hun, Khazar and Hephthalite are mentioned. "History of Albania", which conveys the developments in the region in a period when Byzantine-Iranian-Turkish relations are quite intense, introduces some titles related to Turkish rulers. Among these, the "Ruler of the North", "Jebu Qaghan" and "Shad" seem to have taken an active role in the activities of the Western Kokturks beyond the Caspian. In our article, we will try to look for answers to the question of who the "Ruler of the North", "Jebu" and "Shad" are, in comparison with the Byzantine and Chinese sources, by evaluating the records in the "History of Albania". There are other existing studies on the historical personalities of those who hold the titles we have discussed here; however, it is seen that there is no consensus among the suggestions of these works. It is observed that these persons who are at the center of the discussions occupy an important position in the last Kokturk presence in the Caucasus and in the foundation days of the new Khazar State.

Keywords – History of Albania, Moses from Kalankatuyk, Western Kokturks, Khazars, Jebu Qaghan.

Kalankatlı Musa ve "Alban Tarihi" Adlı Ortaçağ Kaynağı

Grek kaynaklarında Albanoi, Fars kaynaklarında Ardan, Arap kaynaklarında al-Ran, Gürcü kaynaklarında Rani, Ermeni kaynaklarında Ağvan ve Süryani kaynaklarında ise Aran şeklinde zikredilen Albanlar (Bosworth, 1987: 520-522), MÖ IV. yüzyıldan itibaren günümüz Azerbaycan topraklarının güney kısımlarındaki bölgelerde yaşamış bir halktır. Hazar Denizinin batı yakasındaki bu halkın idaresi altındaki yirmi altı kabileden bahseden coğrafyacı Strabon, onlar hakkında haber veren ilk kaynaklar arasındaki yerini almıştır (The Geography of Strabo, XI:5, 223-233). Oldukça erken bir tarihte Hristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Albanların en kudretli zamanlarını VII. yüzyılın ikinci yarısında, hükümdarları Cuvanşir'in hâkimiyet günlerinde yaşadıklarını söyleyebiliriz (Kalankatlı Moses, 2006: 5). Bu tarihler hiç kuşkusuz Kafkasya topraklarının, dönemin en büyük siyasi güçleri konumundaki Arap, İran, Bizans ve Türklerin hâkimiyet mücadelelerine sahne oldukları günlere tekabül etmektedir. Albanlar, dönemin kudretli imparatorlukları karşısında tek başına tutunabilecek bir güçte olmamakla birlikte, zaman zaman farklı saflarda yer alarak, mevcudiyetlerini sürdürmüşlerdir. Rusların büyük bir devlet olarak ortaya çıkıp Kafkas topraklarını ilhak etmesine kadar adlarını korumayı başaran Albanlar, özellikle dinî alandaki bir takım düzenlemeler ve Ermenilerin faaliyetleri neticesinde tarihî varlıklarını sürdüremez bir hale gelmişlerdir. V. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren 52 harflik bir alfabeye sahip oldukları bilinen Albanların, Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde kitabelerine de rastlanmıştır (Kalankatlı Moses, 2006: 5). Kafkasya'nın bu yerleşik halkının tarihî serencamı için en önemli kaynağımız hiç şüphesiz, kendi içlerinden bir kimse(ler) tarafından kaleme alınan, Alban Tarihi adıyla bilinen eserdir.

Esas itibari ile üç kitaptan oluşan Alban Tarihinin ilk iki kitabı, en kadim dönemlerden 710 yılına kadar, üçüncü kitabı ise 999 yılına kadarki hadiseleri barındırmaktadır. XII ve XIII. yüzyıl Albanyasında yaşanan gelişmeler ise bir salname şeklinde Mhitar Koş tarafından kaleme alınmış ve eser sonuna eklenmiştir. Alban Tarihinin ilk iki kitabının müellifinin Kalankatlı Moses olduğu noktasında bir fikir birliği vardır ve bu kimsenin VII. yüzyıl civarında yaşadığı düşünülmektedir.¹ Eserin yazılış tarihine dair ilk tahmin Anılı Mhitar tarafından gelmiş ve Sebeos (VII. yüzyıl) ile Gevand (VIII. yüzyıl) dönemleri arasında yazıldığı belirtilmiştir. Üçüncü kitabın ise bir başkası tarafından yazıldığı üslup bakımından da kendisini hissettirmekte ve bu kimsenin Moses Dashuranlı olduğu düşünülmektedir.² Eserin bilinen en eski el yazması 1279 yılına aittir. Alban Tarihi, 1841 yılında Fransızca³, 1861 yılında Rusçaya⁴, 1961 yılında

¹ Kalankatlı'nın X. yüzyıl müelliflerinden biri olduğuna dair önerilere Patkanov itiraz etmiş ve ilk iki kitabın yazarı olarak gördüğü Kalankatlı'nın VII. yüzyılda yaşadığını belirtmiştir. Mehmetov İsmail, Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 35.

² Üçüncü kitabın müellifi olarak kabul edilen Dashuranlı X. yüzyılda yaşamıştır.

³ Moïse de Khorène, Histoire d'Arménie, auteur du Ve Siècle, et traduction française par P. E. Le Vaillant de Florival, Venise, 1841.

İngilizceye⁵ ve 1993 yılında ise Azerbaycan Türkçesine aktarılmıştır. Eseri, Azerbaycan Türkçesine kazandıran Ziya Bünyadov, Mhitar Koş'un Alban Salnamesini İngilizceden, Alban Tarihini ise Rusça ve İngilizce neşirlerini karşılaştırarak hazırlamıştır. Eserin Türkçeye tercümesi ise 2006 yılında Yusuf Gedikli tarafından gerçekleştirilmiştir.⁶

Başta Albanlar olmak üzere Romalılar, Ermeniler, İranlılar, Araplar ve bölgenin diğer yerli halkları hakkında son derece önemli bilgiler ihtiva eden Alban Tarihinin erken ve orta dönem Türk tarihi açısından da kıymeti büyüktür. Eser içerisinde bahsi geçen *Barsil*, *Hun*, *Hazar* ve *Eftalit* gibi pek çok Türk etnonimi incelenmeye değerdir. Bunların yanında Türkan ve Türkistan gibi coğrafi adlandırmalar da dikkat çekmektedir. Türklerin faaliyetleri anlatılırken zikredilen *şad*, *tudun*, *alp*, *il tigin*, *han*, *hakan* gibi unvanlar ise bu terimlerin Köktürk kitabeleri öncesinde anılması bakımından tarihçiler ve dilciler için önem arz etmektedir.⁷ Tabii ki burada yer alan bu unvanların önemli bir kısmı henüz Köktürkler, meşhur kitabelerini yazmadan önce Çin yıllıklarında ve diğer tarihi kaynaklarda da geçmekte idi. Ancak yıllıkların, özellikle Çin'den uzak kalan bölgelerdeki Türk topluluklarına dair anlatımlarının azaldığı noktalarda, farklı kaynak kümelerinde bu unvanların kullanımına rastlanması önemlidir.

Köktürklerin batıdaki siyasi faaliyetleri konusunda temel bilgilerimizi Bizans kaynaklarından edinmekteyiz. Bu noktada "Alban Tarihi" adlı eser Bizanslı yazarların eserlerindeki eksiklerin tamamlanması ve bazı ayrıntıların aktarılması yönüyle de önem kazanmaktadır. Özellikle, Batı Köktürk Devleti'nin dağılış günlerini temsil eden dönemde, kaynaklardaki ifadeler daha bulanık bir görüntü arz etmekte, zayıflamayla birlikte, birbiri ardına gelen yeni kağanların dönemleri net bir şekilde sınırlandırılmamaktadır. Bu dönemin bir diğer özelliği Köktürklerin çözülmesiyle beraber, batıda Hazar adı altında yeni bir siyasi oluşumun yükselmesidir. Dolayısı ile "Alban Tarihi"nin zaman zaman farklı isimler altında sunduğu haberler hem Köktürk hem de Hazar Tarihiyle yakından ilgilidir. Özellikle Hazarların, devletleşme süreçlerine dair sınırlı bilgiye sahibiz, Hazarların kendi kalemlerinden çıkan "Hazar Mektupları" ve Hazar yurdu hakkında bilgi sunan ortaçağ seyyahlarının aktardıkları da bu konuda net bilgiler içermemektedir. Kalankatlı'nın eserinde geçen bir takım anlatılar ise bu konuda önemli ayrıntılar vermektedir. "Alban Tarihi" adlı kaynak içerisinde değerlendirmeye çalıştığımız ifadeler, Köktürklerin, daha batıdaki Türk topluluklarıyla ilişkilerinin tasviri açısından da önem arz etmektedir.

⁴ İstoriya Alban Moiseya Kagankatvatsii, pisaltelya X veka, K. Patkanov, St. Petersburg, 1861.

⁵ The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuransii, Translated by C. J. F. Dowsett, Oxford University Press, London, 1961.

⁶ Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, İstanbul, Selenge Yayınları, 2006, çeviren: Yusuf Gedikli.

⁷ Alban Tarihi adlı eseri Türkçeye aktaran Yusuf Gedikli buradaki unvanlar ve Türk etnonimleri için ayrıca bir çalışmaya imza atmıştır. Bk. Gedikli, Yusuf (2015), "463-682 Arasında Kuzey Kafkasya Hun Beyliğinden ve Hazar Türklerinden Alban Tarihi'nin Kaydettiği Türkçe Sözcükler", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 217, ss. 219-238.

“Alban Tarihi”ndeki Kayıtlar

Buradaki çalışmamızda Alban Tarihinde sözü edilen unvanlara dair birtakım açıklamalar getirmeye çalışacağız ancak özellikle üzerinde durmak istediğimiz konu Kalankatlı'nın İran-Bizans-Türk ilişkilerini anlattığı satırlarda zikrettiği *Cebu Hakan* ve oğlu *şadın* kim oldukları meselesidir. Kalankatlı'nın eserinde Cebu Hakan isminin ilk anılması, Bizans İmparatoru Heraklios ile anlaşılan Köktürklerin 626 yılında Sasani topraklarına girmesi ile alakalıdır. Eserde, Sasani şahı Hüsrev'in bu akında Köktürklere çeşitli vaatlerle bir süreliğine de olsa durdurduğu anlatılmış ancak Köktürk beylerinin bir sonraki sene akını tekrarlamak kararıyla geri çekildikleri ifade edilmiştir. Bu kısımda Cebu Hakanın ismi doğrudan verilmeyerek ondan “onların hâkim şehzadesi” şeklinde söz edilmiştir.⁸ Kalankatlı, “Şah Hüsrev'in hâkimiyetinin 38. yılı ve onun için gamlı katl yılında yukarıda adı anılan Cebu Hakan, öz oğlu ile geldi ve onun birliklerinin sayısını hiç kimse tahmin edemezdi” (Kalankatlı Moses, 2006: 145) satırlarıyla eserinde ilk kez Cebu adına yer vermektedir.⁹ Köktürk ordularının Berde şehrini zaptının ardından, akın yönünün Gürcü topraklarına çevrildiği ve Tiflis şehrinin muhasara altına alındığını bildiren Kalankatlı, Bizans İmparatoru Heraklios'un da hızlı bir şekilde ordusuyla bölgeye geldiğini anlatmaktadır. 610 yılında Bizans tahtını alan Heraklios'un ilk yılları doğudaki gelişmeler bakımından sıkıntılı günleri ihtiva etmektedir, üst üste gelen Sasani yenilgileri karşısında vaktiyle Köktürklerle anlaşma yoluna giden ancak sonuçları itibarıyla ortak bir askerî hareketin gerçekleştirilmediği ilk antlaşmadan sonra Bizanslılar bu kez Batı Köktürk yöneticilerine başvurmak zorunda kalmışlardır. 627 yılında Köktürk ve Bizans birliklerinin müşterek biçimde gerçekleştirdikleri muhasarada, alınan ortak karar neticesinde seferin gelecek yıla ertelendiğini anlatan Kalankatlı, tehlikeyi atlatan Tiflis ahalesinin büyük bir sevinç ve kibir içerisinde Cebu Hakanı tasvir ederek, alay ettiklerini de satırlarına eklemiştir.¹⁰ Son derece ayrıntılı bir biçimde verilen buradaki tasvir ve hikâyeler, eser içerisinde Cebu adının ikinci defa anılışını temsil etmektedir.

⁸ “Ama Hazarların bu baskınlarda elde ettikleri büyük ganimetleri, yani esirleri, hayvanları, altın kapları ve debdebeli giyimlerini gören onların *hâkim şehzadesi*, gelecek yıl bu yerlere akın yapmak hakkında kendi kendine karar verdi.” Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, s. 144.

⁹ Kalankatlı, Cebu'nun ve oğlu Şadın geliş haberini bahsi geçen Sasani yöneticisi II. Hüsrev'in 38. yılında yani 628 sonlarına vermektedir. Ancak daha sonraki gelişmelere bakıldığında Bizans İmparatoru Heraklios'un da bölgeye gelmesi ve 627 yılında gerçekleşen ilk Tiflis kuşatması düşünüldüğünde bu olayın 625 yılında gerçekleşmesi daha mümkün durmaktadır.

¹⁰ “Şehir ehli onların zayıflığını ve takatten düşmelerini duyusadığı gibi daha da kibirlendi ve onların mağlubiyetini alaya aldı. İri bir balkabağı getirip üzerine Hunların hükümdarının bir dirsek uzunluğundaki suretini yaptılar. Kirpikleri yerine göze görünmeyen ince hatlar çizdiler, sakal yerini utanmazca üryan bıraktılar, burun deliklerini bir karış boyunda yapıp altına bıyığa benzer seyrek kıllar dizdiler. Maksatları herkesin onu kolaylıkla tanıyabilmesiydi. Bundan sonra bezenmiş bal kabağını getirip kale duvarının üstüne, düşman askerlerinin karşısına koyup bağırıp çağırıyorlar: işte sizin hükümdarınız buradadır. Gelin ona saygıyla baş eğin, çünkü bu Cebu hakandır!” Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, s. 149.

Köktürkler ile Bizans arasındaki anlaşma hikâyesine geri dönen Kalankatlı, Hüsrev Şah'ın hükümdarlığının 36. yılında, Bizans İmparatorunun içine düştüğü durumdan kurtuluş yolu olarak Andre isimli elçisini Köktürlere gönderdiği kaydeder (Kalankatlı Moses, 2006: 149). Alban Tarihi, Andre'nin görüştüğü kimsenin Cebu Hakan olduğunu söyleyerek, üçüncü defa bu ismi anar.¹¹ Buradaki ifadelerde Cebu'nun “kuzey hükümdarının halefi” ve “hakanlığın ikinci adamı” olduğuna dair bilgiler sunulması son derece önemlidir. Eserde göre Cebu, anlaşmayı tasdik etmek için Andre'nin yanına 1000 kişilik bir savaşı birliğini vererek, onları Heraklios'un huzuruna göndermiştir.¹² Kalankatlı, Bizans ile Köktürkler arasında varılan anlaşma gereğince, Köktürklerin vadettiği orduyu gönderen kimse için “kuzeyin hükümdarı” ifadesini kullanarak hikâyesine devam etmiştir. Eserdeki bilgiye göre: “Hüsrev Şahın hükümdarlığının 37. yılının evvelinde kuzeyin hükümdarı, Hazarların arasında prenslik rütbesine göre şad denilen kardeşinin oğlunun başbuğluğu altında vadettiği orduyu baskına gönderdi” (Kalankatlı Moses, 2006: 151). İlerleyen satırlarda şadla ilgili bilgiler vermeye devam eden Kalankatlı, bu kimseyi sürekli olarak Cebu Hakanın oğlu olarak göstermektedir. Nitekim Cebu'nun adını ilk anışında da, şad, onun oğlu olarak tanıtılmış idi. Burada geçen ifadeyle de şadın kuzeyin hükümdarı olarak bahsedilen kimsenin yeğeni olduğu bilgisine ulaşılmaktadır. Ayrıca, Andre ile yapılan görüşmede hükümdarın halefi olarak anılan Cebu'nun (şadın babası), kuzey hükümdarının kardeşi olduğu ortaya çıkmaktadır. Eser içerisinde yukarıda sunduğumuz ifadelerde, Bizans'la ilişkiler ve diplomatik temasların sonucunda askeri faaliyetleri yürüten üç kişi (unvan) öne çıkmaktadır. Bu kimselerin kim olduklarına yönelik tartışmalara geçmeden önce Alban Tarihinde bu unvanlara yönelik son kayıtları da hatırlatmak gerekir.

Şah Hüsrev zamanında zindanlarda tutulan Albanya katolikosu Viro'nun, Kubad zamanında, serbest kalıp ülkesine döndüğü günleri aktaran Alban Tarihi, Türk ordularının İberya ve Tiflis'e saldırılarını bu hikâye ile birleştirmiştir. Saldırının başındaki kimseler, “vahşi ve iğrenç hayvan” gibi kötü bir namla zikredilen Cebu ile “kan içen öz yavrusu” şad olarak gösterilmektedir (Kalankatlı Moses, 2006: 161). 629 yılında gerçekleşen bu Tiflis akını trajik bir şekilde nakleden Kalankatlı, daha önceki Tiflis muhasarasında küçük düşürülmüş Cebu'nun intikamını ağır bir biçimde aldığını anlatırken, bu sefer “Cebu” adına hiç başvurmayarak ondan “hükümdar” olarak söz etmiştir.¹³

¹¹ “Bu sözleri işiten kuzey hükümdarının halefi, hükümdarlığın Cebu Hakan adlı ikinci adamı, kendilerine ne gibi sınırsız servetler vaat olunduğunu ve bütün bunların İran şahının tabiliğinde olan ülkelere hücum ettikten sonra elde edebileceğini görünce büyük memnuniyetle şöyle cevap verdi: ben şahsen kendim kalkıp acele onun imdadına geleceğim, hem de en cesur ordularıyla. Ben onun taleplerini muharebeyle, okum ve kılıcım, onun istediği gibi temin edeceğim.” Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, s. 150.

¹² Alban Tarihinde adı geçen Andre'nin ismi Bizans kaynaklarında sunulmamış, yalnızca Türklerle antlaşmanın gerçekleşmesi için bir irtibatın kurulduğu belirtilmiştir.

¹³ “Feryat ve nâleler dindikten sonra Hazarlar bir tek kişinin dahi sağ kalmadığını gördüler ve o vakit kılıçlarının köktüklere kandan içip doyduklarını anladılar. İşte o vakit ellerine iki zadedân düştü. Birisi İran şahının buraya tayin ettiği vali, diğeri ise yerli Gürcülerdendi. Onları Hazar hükümdarının yanına getirdiler ve hükümdar,

Daha önceden ikinci konumda yer alan bir yönetici olarak tanıtılan Cebu'nun bu kez doğrudan hükümdar olarak anılması ilginçtir. Ancak satırlarının devamında bu kişinin, oğlu, şadı harekâta devam etmesi emriyle orada bırakarak çekildiğini ve şadın Albanya'ya hareket ettiğini bildirir (Kalankatlı Moses, 2006: 162). Albanya'daki fetihleri aktaran kaynağımız bu sırada Katolikos Viro'nun şad ile görüşmelerini de bu kısma dâhil eder. Anlatı içerisinde şaddan “şehzade” olarak da bahsedilmektedir (Kalankatlı Moses, 2006: 167). Viro'nun Berde şehrinin yakınlarındaki ordugâhında gerçekleşen bir görüşmede şadın: “Babam Cebu Hakan'ın güneşine and içiyorum ki benden ne istersen sessiz sedasız yerine getireceğim” (Kalankatlı Moses, 2006: 168) sözlerini nakleden Kalankatlı dördüncü kez, doğrudan Cebu adından bahseder ve baba-oğul ilişkisini bir kez daha tekrarlar. Bir sonraki bölüme kadar şadın katolikosa çok iyi davrandığını ve isteklerini yerine getirdiğini anlatan müellif bu satırları tutucu bir Hristiyan edası ile nakleder. Üzerinde durduğumuz üç unvana dair son haber “düşmanlarımızdan intikamımızı alan mucizeler hakkında” başlığı ile sunulmuştur. Satırlarına İran şahı Kubad oğlu Erdeşir'in hâkimiyetinin ikinci yılında diyerek, yani 629 senesini işaret ederek başlayan Kalankatlı bir kez daha “kuzey hakanı”¹⁴ tabirine başvurmuş, bu tarihlerde onun gücünün son derece arttığını beyan etmiştir. Kalankatlı, Türklerin aynı günlerde Ermeniye, İbery ve Albanya'da saldırılarını sürdürdükleri sırada son kez Cebu Hakan ve Şad'dan bahsederek bu faslı kapatır. Bu gelişmeler bağlamındaki son bilgi: “Cebu Hakan'dan ağgözlü yavrusu şada gamlı bir haber geldi” şeklindeki, merkezde işlerin karışık bir hal aldığını bildiren haber üzerinedir.¹⁵ Bu son haberin ardından Alban Tarihi içerisinde Cebu Hakan, şad ya da kuzey hükümdarı ifadeleri geçmemektedir. Buna göre bu üç unvanın sahiplerine dair haberler, 625-630 yılları arasındaki hadiselerle sınırlanmaktadır.

“Cebu Hakan” Hakkındaki Değerlendirmeler

Kalankatlı'nın eseri içerisinde kuzey hakanı, Cebu Hakan ve şada dair aktarılan haberleri ana hatlarıyla yukarıda derledik. Bu kısımda bu unvan ya da şahısların kim olduklarına dair değerlendirmelerde bulunmaya çalışacağız. Tartışmamızın temelinde bulunan Cebu Hakanın kim olduğu sorusu daha önce de tarihçilerin gündemini meşgul etmiş ve Batı Köktürklerinin yöneticisi olan T'ung Yabgu'nun adı, bu tartışmalarda öne çıkarılmıştır. Hemen burada Alban Tarihinin bir unvan olarak zikrettiğini ancak herhangi bir özel

isim sunmadığını hatırlatmakta fayda vardır. Esas itibarıyla Cebu hadisesini karmaşık hale getiren nedenler arasında, Kafkas ötesindeki Bizans-Sasani-Türk ilişkileri hakkında bilgi veren bazı Bizans kroniklerindeki ayrıntıları görebiliriz. Bunlardan biri olan Theophanes'in kayıtlarında 625 yılında gerçekleşen görüşmede (Tiflis kuşatması arifesinde) Bizans İmparatoru Heraklios'un irtibata geçtiği kimsenin adı Ziebel şeklinde verilmiştir (The Chronicle of Theophanes Confessor, 1997: 447). Yazarın bu kimse hakkında verdiği tek ayrıntı: derece bakımından kağandan sonra gelen, ikinci yetkili kişi olduğu yönündedir. Bizans müellifinin bu açıklaması Ziebel'in özel bir isimden ziyade bir unvan olduğu fikrini kuvvetlendiriyor. Alban Tarihinde ise bu antlaşmada faal rol oynayan kimse Cebu Hakan olarak sunulmuştu. Kalankatlı'nın bazı hususlarda Kafkas sahasındaki Bizans'ın hareketlerine dair, Theophanes ve Nicephoros'tan daha fazla ayrıntıya girdiği görülür. Nitekim Kalankatlı, Heraklios'un elçilik vazifesi için gönderdiği Andre'den bahsederken, bu durumun Bizans kaynaklarına yansımaları, yalnızca ortaklığın sağlanmasına yönelik kısa birer haber niteliğindedir.¹⁶ Bu durum karşısında Theophanes'teki Ziebel ifadesinin Alban Tarihindeki Yabgu'yu karşıladığı yönünde bazı denemelere girilmiştir. “Yabgu” kelimesini esas alan ve Ziebel kaydını bu şekilde yorumlayanların başında Moravcsik ve Menges'i sayabiliriz (Menges, 1968: 88). Golden, çalışmasında Ziebel ifadesine yönelik başarılı bir etimolojinin bulunmadığını altını çizerek, Yabgu ifadesine ulaşmaya çalışılan denemelerde, Ziebel kelimesinin sonundaki -l harfinin izahının güç olduğunu vurgulamıştır (Golden, 2006: 250,251). Nihayetinde Ziebel'in başka bir isim ya da unvan olacağı kanaatini de ifade etmektedir. Bizans kaynağının Ziebel olarak sunduğu isim, aynı gelişmeler paralelinde Sebeos'un eserinde Çepetuh¹⁷, Juanser'in eserinde Jibğa¹⁸, şeklinde geçmektedir. Bölgeye yakın diğer kaynaklarda da Yabgu'ya yakın ifadelerin sunulması Ziebel'in de aynı unvanı karşılamak için kullanılan bir terim olduğu yönündeki kanaati pekiştirmiştir.

Alban Tarihinde adı geçen Cebu Hakan ifadesinin T'ung Yabgu'yu karşıladığına yönelik fikir beyan eden bilim adamları nümazmatik verilerle de bu görüşü güçlendirmeye çalışmışlardır. Batı Türk sahasında bulunan ve üzerinde Soğd harfleriyle “cabgu kağan” unvanı taşıyan paralardan bazılarının T'ung'a ait olduğu yönünde öneriler mevcuttur. Soğd harfleriyle “twn cpyw γ'γ'n” (Tun Cabgu / Yabgu Kagan) veya “twn cpyw γ'γ'n pny” (Tun Cabgu / Yabgu Kagan'ın parası) ifadelerini taşıyan sikkeler bunlar arasında

kendisini bal kabağı sıfatlı ve gözsüz gösteren bu adamların ikisinin de gözlerini çıkarılmasını emretti. Sonra da onları boğmalarını, derilerini soyup içine saman doldurmalarını ve surlardan aşağı asmalarını emretti.” Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, s. 162.

¹⁴ “... kuzey hakanının kuvveti o kadar arttı ki o, yeryüzünü baştan başa korku ve dehşetle bürüdü.” Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, s. 175.

¹⁵ “Cebu Hakandan ağgözlü yavrusu şada gamlı bir haber geldi: haydutlar bana baskın yaptı ve sen artık yüzümü göremeyeceksin. Çünkü ben akılsız hareket edip makamımı kuvvetlendirmedim, kendimi kendim için faydasız olan hükümdar olmaya verdim. Bunun için de hadsiz hudutsuz kibrim beni cezalandırarak yüksek mevkiimden uçuruma attı. Sana tavsiyem bir an dahi beklemeden seninle bir arada olanların hepsini mahvetmen ve canını onlardan kurtarmandır.” Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, s. 179.

¹⁶ Theophanes'te bu haber yalnızca İmparator, Hazar denilen doğudaki Türkleri ittifaka davet etti şeklinde sunulmuştur. The Chronicle of Theophanes Confessor, s. 447. Nikephoros ise Heraclios'un Lazika'da bulunduğu sırada, İran'a karşı ittifak yapmak üzere Türklerin şefine hediye gönderdiği bilgisi bulunmaktadır. Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History, text, Translation and Commentary by C. Mango, Dumbarton Oaks, Washington, 1990, s. 55.

¹⁷ Sebeos, History, Translated by Robert Bedrosian, New York, 1985, Chapter-19/77.

¹⁸ Juanser, “History of King Vaxt'ang Gorgasali”, Rewriting Caucasian History; The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles The Original Georgian Texts and The Armenian Adaptation, Translated by R. W. Thomson, Clarendon Press, Oxford, 1996, s.234. Burada *erist 'avi Jibğa* şeklinde bir ifade vardır ve kelime ordu komutanı, şef gibi anlamları karşılamaktadır.

en açık ifadeye sahip olanlardır (Tezcan, 2012: 316). G. Babayar, bununla birlikte “Cbyu yağan” (Yabgu Kagan) unvanlı sikkelerde, kimliği tespit etmenin zorluğundan bahsederken; benzer şekilde T’ung Yabgu sülalesine mensup olduğunu göstermek üzere, paralarda benzer damgaların yer aldığını belirtmektedir (Babayar, 2007: 20). Batı Türk Kağanlığında T’ung’un oğulları da dâhil olmak üzere, daha başka kimselerin de aynı unvanı taşıdığı bilinmektedir. Bu noktada üzerinde durulması gereken soru; T’ung’un, Yabgu unvanını taşıdığı sırada, devletin daha batıda kalan topraklarını idare ile görevli kimsenin de yabgu unvanı taşıyıp taşıyamayacağı konusudur. Chavennes, Çin kaynaklarında she-hu (şe-hu) olarak geçen yabgu unvanını Batı Türklerinde tüm kağanların ortak şekilde kullandıklarını belirtmiştir (Chavennes, 2013: 149). T’ung-tien’de ise Batı Türklerinin unvanlarına dair bilgilerde kağanın kardeşlerinin aynı unvanı kullanabileceğine dair bilgi verilirken, Kül Çor, ilteber, tudun gibi unvanlara ise herkesin tayin olabileceği kaydedilmiştir (Taşağıl, 1995: 107).

Cebu Hakan tartışmalarında Theophanes’in tercih ettiği Ziebel ifadesine yönelik en tatmin edici izah hâlâ Golden’in açıklamaları gibi durmaktadır. Asıl ihtilafli konu Cebu Hakanın kim olduğu sorusudur. Marquart, Dunlop ve Pritsak gibi isimler az önce ifade ettiğimiz üzere bu kimsenin Batı Köktürk yöneticisi T’ung Yabgu olduğunu ileri sürmüşlerdir (Golden, 2006: 251; Özcan, 2019: 38). Theophanes’in kaydını değerlendiren Dunlop da, kağandan sonra gelen, ikinci adam olarak gösterilen bu ismin, Hazar beyine tekabül etmesi gerektiğini söyler. Devamında ise Arap kaynaklarının ifadelerine dayanarak, Hazarlarda böyle bir unvanı taşıyan yöneticinin kağanla aynı soydan olmaması gerektiğinin altını çizerek, Ziebel’in Tung Yabgu ile bir tutulabileceğini ifade eder (Dunlop, 2008: 45). Gumilëv ve Artamanov ise bu kimsenin T’ung’un kardeşi olduğu fikrindedirler (Gumilëv, 2002: 256; Artamanov, 2004: 208). Konuya dair yapılan en güncel çalışmada E. de la Vaissière, Cebu Hakanın, Köktürk yönetici ailesinden Si-pi adlı bir kimse olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır (Vaissière, 2013: 741-748). Vaissière’nin varmış olduğu sonuçların bir kısmına katılırken, özellikle Cebu ifadesi hakkındaki önerisine daha temkinli yaklaşmak gerektiği kanaatindeyiz. Çin kaynaklarında sunulan soyağacı ve isimler üzerine geniş bir değerlendirme yapan Vaissière, çalışmasını desteklemek üzere Mongolküre yazıtı gibi epigrafik kaynaklara da başvurmuş, yazılı kaynaklarda (Çin) özellikle akrabalıkla ilgili bazı terimlerin yanlış çevrildiğinin altını çizmiştir. Aşağıda kendi değerlendirmelerimizi sunduğumuz “kuzey hükümdarı” ve “Cebu”nun tarihi kişiliklerine dair önerilerde bulunan yazar, şad konusunda ise herhangi bir ismi ileri sürmemiştir. Türkçede *âçi*¹⁹ sözcüğünün hem büyük erkek kardeş hem de amca anlamına geldiğini ve Çinceye yalnızca amca olarak tercüme edildiğini

¹⁹ Vaissière’nin bahsettiği kelimeye dair Orhun Yazıtlarındaki *apa*: ata, ecdat, eçi: ağabey, amca ve eçi: ata, ecdat kelimeleri de değerlendirmeye dahil edilebilir. Özellikle amca ve ağabey ifadelerini karşılayan eçi kitabelerde 18 yerde rastlanmaktadır ve bunların dördünde ağabeyi (KT D5, KT D6, BK D5, BK D18), on dört yerde ise amca kelimesini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Bk. Tekin, Talat (2010), Orhun Yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı, Ankara, s. 137.

düşünen Vaissière, T’ung’un egemenliğine son veren kişinin, onun amcası değil, kardeşi olduğu kanaatinde (Vaissière, 2013: 743).

Theophanes’deki Ziebel kaydına sadık kalarak Si-pi adının fonetik uyum açısından da bu kayda en yakın ifade olduğunu belirterek tezini kuvvetlendirmeye çalışmıştır.

Alban Tarihinde yalnızca bir yerde geçen “kuzey kazanı” ifadesi de, Cebu’nun kimliği tartışmalarında farklı bakış açıları sağlamıştır. Bu ifadeyi değerlendirerek meseleyi canlı tutan güncel çalışmalardan bir tanesi Dobrovits’in kaleminden çıkmıştır. Esas itibarıyla Cebu, şad ve Kafkasya’daki gelişmeler dâhilinde anlatımlarını sürdüren Kalankatlı, “kuzey kazanı yüzünü ordularına çevirdi ve bütün gazabını onların üzerine boşalttı” (Kalankatlı Moses, 2006: 178) satırlarıyla o ana kadar kullandığı kuzey hükümdarı ifadesi yerine, yeni ve farklı bir kullanım tercih etmiştir. Alban Tarihinin gerek batı gerekse Rus diline yapılan tercümelerinde bu ifadeye şerh düşülerek, yanlış bir yazım olabileceği yönünde açıklamalar getirilmiştir. Bu konuda önemli açıklamalar yapan Marquart, kazan kelimesini karşılayan “katsai” ifadesinin Theophylaktos Simokattes tarafından sunulan “Ταῖσῶν” kaydının yanlış bir transkripsiyonu olduğunu ve Çin imparatorunu işaret ettiğini düşünmüştür (Czégledy, 1985: 185). Ayrıca Çince T’ien-tzu yani Çin İmparatorlarının kullandığı “gögün oğlu” ifadesinin bir transkripsiyonu olabileceğini ifade etmiştir. Dobrovits, Marquart’ın önerisini yeniden değerlendirmeye açarak Sebeos’taki “çepetuh” kaydını da tartışmaya dâhil eder. Bizans imparatoru Heraklios’a yardımı giden kimsenin, kaynağa “çenestan çepetuh” şeklinde geçmesi, “çenestan” ismi içerisinde Çin adının sorgulanmasına neden olmuş ve kuzey kazanı tartışmalarında bu kayıt Çin bağlantısına destek olarak sunulmuştur. Dunlop da Sebeos’un, Sincibu adında olduğu gibi, Sin: Çin biçimini tekrar ettiğini düşünenler arasındadır (Dunlop, 2008: 46). Sebeos’un eserinin İngilizce tercümesinde “çenestan” adı için eski kaynaklara da atıfla Kafkasya’da bir bölge olduğu açıklamalarına yer verilmiştir (The Armenian History, 1999: 54). Alban Tarihini, Rus diline aktaran Patkanov, kuzey kazanın Cebu ya da oğlu şad olduğu fikrindedir (İstoriya Alban Moiseya Kagankatvatsii, 134, dn:1). Eseri Azerbaycan Türkçesine tercüme eden Bünyadov ise kuzey kazanı (katsai) ifadesi için Czégledy’nin açıklamalarına katılmış ve bu ifadenin kökenini İncil’de aramıştır (Albaniya Tarixi, 2006:237, dn.120). Nitekim Czégledy, Kalankatlı’nın, eseri içerisinde Eski Ahit alıntılarını tereddüt etmeden kullandığını ifade etmiştir (Czégledy, 1985: 185). Buna göre eserde geçen “kuzey kazanı” ifadesi Havari Yeremya’nın (I/13) kitabında, kıyamet anlatısıyla birleştirilen kuzey ulusları ile alakalı olmalıdır.

“Şad” Unvanlı Batı Köktürk Yöneticisi

Alban Tarihinde sunulan haberler ekseninde Cebu Hakanın, T’ung Yabgu olduğuna dair önermelere şadın durumuna da eklemek zorundayız. Nitekim Kafkas ötesindeki hareketlerde Cebu’nun oğlu şadla hareket ettiği, bazı durumlarda ise şadın

yalnız başına seferleri sürdürdüğü görülmüştür. Bu aşamada Batı Köktürklerinin başındaki T'ung ve oğullarının faaliyetlerine göz atmak gerekebilir. Batı Köktürkleri hakkında bilgi sunan Çin kaynakları, Tu-lu'nun oğlu She-Kui'nin dağılık haldeki boyları toparlayarak hâkimiyeti tesis ettiğini ve başkentini kuzeydeki San-mi-shan'da kurduğunu nakledeleler (Taşağıl, 1995: 92). Hâkimiyetini batıda Hazar Denizi'ne kadar genişleten She-Kui'nin hayatını kaybetmesinin ardından, Batı Köktürkleri için T'ung Yabgu dönemi başlamış olur. Kaynaklar, T'ung'un, She-Kui'nin küçük kardeşi olduğunu da belirtmektedir. Merkezini, Taşkent'in kuzeyinde bulunan Binpınar'a (ch'ien-ch'üan, Ming bulak) nakletmiş, kuzeydeki Töles boylarını itaati altına almış, batı Türkistan'daki Soğd devletçiklerine hâkimiyetini kabul ettirmiş olan T'ung Yabgu, İran karşısında da güçlü bir rakip olarak belirmiştir (Taşağıl, 1995: 92). Kendisine uzak bölgelerdeki gelişmeler hakkında ayrıntı vermeyen Çin kaynakları, Doğu Köktürkleri ile arası pek iyi olmayan T'ung'un Çin'e gönderdiği elçiler vasıtasıyla, İmparator Kao-tsu'yla evlilik üzerinden bir ittifak kurma arayışı içerisinde olduğunu da aktarmaktadır (Taşağıl, 1995: 92; 109). Çinli tarih yazıcıları T'ung Yabgu'nun, gücü Çin'de aradığına dair anlatımlar sunmakla birlikte Onun batıdaki yerleşik imparatorluklar karşısında elde ettiği zaferleri de kaydetmişlerdir. Tang-shu'da, Batı Türklerinin, Sui Hanedanlığı sonunda (619) İran'ı yerle bir ettiği ve T'ung'un, Şah Hüsrev'i öldürdüğü ve Persleri yönetmek için bölgeye valiler gönderdiği anlatılmıştır (Chavennes, 2013: 228). Tang Hanedanlığında sunulan bu haberde bazı bilgilerin yanlış olduğu açıktır, sözü edilen Hüsrev II. Perviz'in 628 yılında suikasta öldürüldüğü biliniyor, ayrıca 619 yılında Tung'un bu hareketine dair başka kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Bir diğer Çin kaynağı Sui-shu'da ise aynı bilgi daha temkinli bir biçimde; "Türkler, İran'a kadar gelemediler ancak hükümlerlerini kabul ettirdiler" (Chavennes, 2013: 228, dn.286) şeklinde verilmiştir. Çin kaynaklarının aktarmış olduğu bu kayıtlar, T'ung'un özellikle Bizans ile işbirliğinden sonra, hâkimiyetinin son beş yıllık sürecinde (625-630) yaşanan, İran üzerindeki başarılarının izlerini taşıyor olmalıdır. Alban Tarihinde 626 ve 627 yıllarında Bizanslılar ile işbirliğini kabul eden Türklerin yoğun bir biçimde Kafkasya ve İran'a taarruzları anlatılırken, Cebu Hakan ismiyle zikredilen kişi bunlarda aktif rol almış olarak sunulmuştur. Çin kaynaklarına göre ise T'ung, 626 yılında Hintli rahip Prebhakaramitra'yı ağırlamıştır (Taşağıl, 1995: 93). 627 yılında ise kendisinin ikinci elçilik heyetini Çinli elçi Tao Li ile birlikte Tang sarayına bir kez daha göndermiştir. Çinlilerin anlattıklarından T'ung Yabgu'nun batı ile alakasına dair çıkarımlar yapmak mümkün ancak ağırlıklı olarak Onun Asya'yı kontrole odaklandığı ve gücünü sağlamlaştırmaya yönelik kaygılarının bulunduğu seziliyor. T'ung'un oğullarının faaliyetlerine baktığımızda yıllıkların kaydettiğine göre iki oğlunun ismini biliyoruz. Bunlar Ta-tu Şad ve Si she-hu olarak verilmiştir. Çinli rahip Hsüan Tsang'ın anlattıklarından büyük oğul Ta-tu'nun, merkezi Kunduz olan, Huo ülkesini (Kuzey Afganistan toprakları) idare ettiği anlaşılıyor (Chavennes, 2013: 255). (630'larda) Sözü edilen Ta-tu, Kao-Chang kralının kızı ile evlenmiş ve 632'lerde hayatını kaybetmiştir. T'ung Yabgu'nun diğer oğlu

Si She-hu ise Pien-ki tarafından kaleme alınan Si yü ki'ye göre (Batı Ülkeleriyle İlgili Hatıralar) Belh tarafında askeri faaliyetler ile meşguldü ve Soğd topraklarına kaçarak orada hayatı son bulmuştu (Chavennes, 2013: 256). Buradaki bilgiler Alban Tarihinde sunulan Cebu'nun T'ungla uyuşmadığını düşündürdüğü gibi Kalankatlı'nın ısrarla vurguladığı Cebu Hakanın oğlu olan ve Kafkasya'daki faaliyetleri sürdüren şadın da ismini zikrettiğimiz iki prensten herhangi birisi olamayacağı göstermektedir. Çin kaynaklarına bakacak olursak Tung'un iki oğlunun da batı ile ilgisi bulunmayıp doğuda atandıkları bölgelerin idareciliklerini yürüttükleri görülecektir. Alban tarihindeki hikâyeye dönecek olursak; Cebu ile oğlu şadın son irtibatı; şadın Ermeniyeye, İberya ve Albanya'da askeri faaliyetleri yürüttüğü sırada, babasının hâkimiyet mücadeleleri esnasında düştüğü kötü durumla alakalı idi. Kalankatlı'nın sunduğu haberin ayrıntısında Cebu'nun "kendimi kendim için faydasız olan hükümler olmaya verdim. Bunun için de hadsiz hudutsuz kibrim beni cezalandırarak yüksek mevkiimden uçuruma attı" ifadesi hali hazırda Köktürklerin başında olan T'ung'un durumuna pek uygun düşmüyor. Çin yıllıkları ve Alban Tarihinde aktarılan haberlerin karşılaştırılması Cebu ve oğlu şadın, T'ung ile oğulları olamayacağı yönündeki düşüncemizi kuvvetlendiriyor. Bu durumda Batı Köktürklerinin önderi olan T'ung'a dair, Alban Tarihinde bir kayıt aranacaksa en uygun ifade, "kuzeyin hükümdarı" olarak bahsedilen ve ismi hiç belirtilmeyen kişi ön plana çıkmaktadır. Cebu'nun kimliği noktasında farklı bir kişi üzerinde değerlendirmeler yapan Vaissière, "kuzeyin hükümdarı" diye adlandırılan, Türklerin en üst düzey yöneticisinin T'ung Yabgu olduğundan şüphe etmez (Vaissière, 2013: 743). Alban Tarihinde, ikinci adam olarak gösterilen Cebu Hakanı, batıdaki işleri, onun adına idare eden bir yönetici kıvamında değerlendirmeliyiz. Bu konuda Vaissière de, Bizans ve Kafkas kaynaklarında yer alan Ziebel (Cebu) ile ilgili tüm bilgilerin bir araya getirdiğinde bu kimsenin kuzey hükümdarının erkek kardeşi olarak tanımlandığını ifade etmiştir (Vaissière, 2011: 238).

"Kuzeyin Hükümdarı" Olarak Anılan Büyük Kağan

"Kuzeyin hükümdarı" konusunda daha önceden öne sürülen fikirlerin önemli bir kısmı Doğu Türk Kağanlığının başında bulunan Xieli üzerinde yoğunlaşmıştır. Kulakowski, T'ung ve Xieli'nin durumlarını değerlendirerek bu görüşü savunanlar arasındadır (Dobrovits, 2003: 5). Ancak gerek batı gerekse Çin kaynaklarında bu savı destekler bir anlatı yer almamaktadır. Faaliyetlerini büyük ölçüde Çin sınırlarında yürüten Xieli'nin, Kafkasya'daki işlere dâhil olduğunu söyleyebilmek güçtür. Burada belirtmemiz gereken temel unsurlardan birisi de T'ung'un batıdaki boyların üzerinde hâkimiyetini tesis ettikten sonra doğu kağanlığı ile arasındaki ilişki biçimidir. Özellikle yıllıklar iki soydaşın birbiri ile mücadele halinde olduklarına dair bir havayı yansıtır. Alban Tarihindeki kuzeyin hükümdarı: Xieli, Cebu'yu: Tung yabgu olarak değerlendirmemiz, kaynağın anlatımına da ters düşmektedir. Nitekim Bizans yazarlarının da tasdik ettiği üzere Kafkasya'daki gelişmelerde sözü edilen iki unvan sahibi hem ortaklaşa hareket eder hem de Cebu, buradaki

işleri kuzey hükümdarı adına sürdürür. Nitekim Ermeni tarihinin yazarı Sebeos'un Çepetuh kaydı da benzer bir hadiseye işaret etmektedir. Söz konusu kaynak Bizans imparatoruna yardım etmek üzere kuzeyin hükümdarı tarafından Çepetuh'un bölgedeki Ermenileri toplamakla görevlendirildiğini anlatır (The Armenian History, 1999: 54).²⁰ Bu noktada Vaissière de Batı Kağanlığının doğuya bağlılığına dair, en ufak bir ipucunun dahi olmadığı görülmektedir (Vaissière, 2013: 742). Czégledy, bu tartışmada Xieli'nin tamamen dışarıda tutulması gerektiğini ve kuzeyin hükümdarının T'ung Yabgu'dan başkası olamayacağını ısrarla savunmuştur (Dobrovits, 2003: 5).

T'ung Yabgu'ya dair yukarıdaki ifadelerin ardından Cebu meselesini yeniden tartışmaya dönebiliriz. Alban Tarihi, dikkatli bir biçimde, Cebu Hakan olarak sunduğu ismi kuzeyin hükümdarının kardeşi olarak, şadı da bu büyük kağanın yeğeni olarak göstermişti. Kuzey Hükümdarını T'ung olarak değerlendirdiğimiz için T'ung'un "Cebu" unvanını taşıyacak kardeşleri ve onların oğullarına göz atmak gerekir. Çin kaynaklarının anlatımından T'ung'un, She-Kui, Ni-li Kağan, P'o-şi Tegin ve Mo-ho-şad adlarını taşıyan kardeşleri tespit edilebilmektedir. Bunlardan Ni-li Kağan'ın 600'lü yılların başında öldüğü düşünülmektedir (Chavennes, 2013: 83, dn.141), P'o-şi Tegin, ağabeyi Ni-li'nin Çinli eşi ile evlenerek Sui İmparatorluğu merkezi Ch'ang-an'a giderek ömrünü burada geçirmiş (Taşağıl, 1995: 88), She-Kui ise yukarıda da ifade ettiğimiz üzere dağınık boyları bir araya getirip, sınırlarını Hazar'a kadar genişlettikten sonra hayatını kaybetmiştir. (616) Bu tabloya göre T'ung'un "Cebu Hakan" ile özdeşleştirilebileceğimiz tek kardeşi olarak, kendisinden küçük olan Mo-ho-şad kalmaktadır. Sui-shu'da onun için yalnızca "T'ung Yabgu'nun hizmetindeydi" şeklindeki haber önemlidir (Chavennes, 2013: 56). Mo-ho-şadın bu hizmeti nerede yürüttüğüne dair herhangi bir ayrıntı bulunmamakta ancak T'ung'un ağırlıklı olarak doğu işleri ile meşguliyetini düşünürsek, Mo-ho-şad'ı batıdaki işlerden sorumlu kimse olarak görebiliriz. Çin kaynaklarının, ağabeyinin hâkimiyeti boyunca, sürekli olarak Hazar ötesindeki kardeş ve yeğenin (şadın) faaliyetlerini zikretmemesi doğaldır. Nitekim Cebu'nun Mo-ho-şad olduğunu düşünen Artamanov da Çin kaynaklarındaki sessizliği aynı şekilde açıklamaya çalışmıştır (Artamanov, 2004: 197). Artamanov bu konuya dair; Mo-ho-şad'ın, ağabeyi T'ung adına 618-626 yılları arasında Çin'e giden elçilik heyetinde olduğunu da eklemektedir (Artamanov, 2004: 197). Bu bilgi son derece önemli, zira T'ung'un İmparator Kao-tsu'ya gönderdiği ilk elçilik heyetinin ve girişiminin hemen cevap bulamadığını biliyoruz.²¹ Çin kaynakları bu elçilikten bahseder ancak herhangi bir isim vermezler. 627 yılında gerçekleşen ikinci elçilik heyetinde ise T'ung Yabgu, Chen-shu-t'ung'u vekil

olarak Tang sarayına göndermiştir (Taşağıl, 1995: 92). Bu tarih aynı zamanda Kafkasya'da harekât senesidir ve Mo-ho-şad'ın batıdaki seferlerle meşgul olması T'ung'u diplomatik ilişkiler için başka birini seçmeye yöneltmiş olmalı. Mo-ho-şad'ı Cebu Hakan olarak gördüğümüz takdirde, Bizans ile "kuzey hükümdarı" adına anlaşmayı yapan kimse olarak da onu buluruz. Bu durum T'ung'un hem doğu hem de batı ile müzakerelerinde kardeşi Mo-ho-şad'a duyduğu güvenle ve Mo-ho-şad'ın diplomasideki tecrübesiyle izah edilebilir.

Cebu Hakan olduğunu düşündüğümüz Mo-ho-şad'ın üç oğlunun adlarını biliyoruz. Çin kaynakları, bu oğulların isimlerinin Ni-şu (Tu-lu Kağan), T'ong-o (Tie-li Şad) ve Pu-li (Börü şad) olduğunu bildirir. Bu oğullardan Ni-şu, amcası T'ung'un ölümünün ardından yaşanan hâkimiyet mücadeleleri esnasında, amcaoğlu Tie-li Tegin'i (si-Şe-hu) (T'ung'un oğludur) desteklemiş ancak onun Soğd topraklarına kaçması üzerine batıdaki boyların başına geçmiştir. Kaynaklar, Ni-şu'nun 634 yılında öldüğünü kaydederler (Chavennes, 2013: 56). Kardeşinin ölümü üzerine boyların hâkimiyetini ele alan T'ong-o (Tie-li Şad) ise Köktürk ülkesinde arka arkaya gelen savaşların neticesinde 639'da Fergana'ya kaçarak orada hayatını kaybetmiştir (Chavennes, 2013: 59). Mo-ho-şad'ın geriye kalan oğlu Pu-li Şad'a (Börü Şad) dair, yıllıklarda yer alan nadir kayıtlardan birinde onun 635 yılından sonra kardeşi T'ong-o (Tie-li Şad)'a karşı, kendi halkının başlattığı isyan sırasında, Karaşar'da direndiği yönündedir (Chavennes, 2013: 57). Pu-li'nin sözünü ettiğimiz 635 yılından önceki faaliyetlerine dair ise hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Mevcut veriler, Mo-ho-şad'ın oğlu Pu-li'yi Kafkas ötesindeki seferlerin başındaki "şad" unvanını taşıyan kimse olarak değerlendirmemizin önünü açmaktadır. Nitekim Mo-ho-şad'ın küçük ve ortanca oğulları amcaları T'ung Yabgu'nun ölümünün ardından yaşanan hâkimiyet mücadelelerinde hemen sahne almış ve boyların başına kısa süreli de olsa geçmiş olarak anılırken, Pu-li bu gelişmelere sonradan dâhil olmuş şekilde gösterilmektedir.

Bizim, Alban Tarihinde "kuzeyin hükümdarı" olarak anıldığını düşündüğümüz T'ung Yabgu'nun ölümü ve Cebu ile oğlu şadın durumlarının söz konusu eserde nasıl verildiğine bir kez daha bakalım. Alban Tarihi, Cebu ve şad adlarını son kez andığı haberde bir kargaşadan bahsetmişti. Kaynağa göre güney Kafkasya'daki seferlerin başında bulunan şad, merkezde işlerin kötüye gittiği ve yanındaki adamlardan kurtulmasına yönelik tavsiye niteliğindeki haberi, babası Cebu'dan öğrenmişti. Gerek İran gerekse Asya'daki çeşitli yerel hükümdarlıklar üzerinde başarılı bir idare sürdüren T'ung Yabgu, Çin kaynaklarına göre 630 yılında amcası Mo-ho-tu k'ü-li si-pi (Bagatur) tarafından öldürülmüştür (Chavennes, 2013: 54; Taşağıl, 1995: 93). Bu kargaşa esnasında T'ung'un hayatta kalan tek erkek kardeşi Mo-ho-şad, hızlı bir şekilde merkezde kendi akrabalarına karşı yaşanan mücadelelerde, kardeşinin yardımına gitmek durumunda kalmıştır. Çin kaynakları Mo-ho-şad'ın ölüm haberine dair herhangi bir kayıt içermese de Onun da amcaları karşısındaki hâkimiyet savaşında hayatını kaybettiği

²⁰ Eserde geçen Çembuh (s. 51) ifadesi de bir kişi adından ziyade, aynı şekilde Yabguyu karşılamaktadır.

²¹ İmparator Kao-tsu, önce Batı Köktürklerinin kendilerinden çok uzak olduğunu, acil durumda hiçbir faydası olamayacağını düşünerek, bu ittifakı reddedecekti. Vezirlerden Feng Te-i, İ Kağanı yenmek için mutlaka uzak ile işbirliği gerektiği sonra Çin kuvvetlendiği zaman, onları kolayca tesiri altına alabileceğini söyleyerek, imparatorunu ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine Tao li elçi olarak T'ung Yabgu Kağan'ın yanına gönderildi. Bk. Taşağıl Ahmet, Göktürkler, s. 92.

düşünülmektedir (Gumilëv, 2002: 256). Mo-ho-tu k'ü-li si-pi'nin (Bagatur) bir darbe neticesinde T'ung'u öldürdüğü savaşlarda Mo-ho-şad da hayatını kaybettiğinden, iktidar T'ung'un oğlu Tie-li Tegin'e geçmiş ve Mo-ho-şad'ın oğullarından merkezde bulunan Ni-şu yukarıda da ifade ettiğimiz üzere ona destek vermiştir. Alban Tarihindeki şad ile özdeşleştirdiğimiz Pu-li şad, karanlık günlerde, Kafkasya'daki seferleri bırakıp mücadelelere dâhil olduğu sırada, babası Moho-şad ve kardeşi Ni-şu hayatlarını kaybetmiş idiler. Kaynaklar onun adından ancak 635 yılıyla birlikte ortanca kardeşi T'ong-o (Tie-li Şad) ile birlikte gösterdiği direniş münasebetiyle bahsetmişlerdir.

Alban Tarihinde geçen Cebu Hakan ifadesine dair tartışmalarda Bizans İmparatoru Heraklios'un kızı Eudocia'nın durumu da dâhil edilmiştir. Nitekim 627 yılında gerçekleşen Tiflis kuşatması öncesinde Heraklios ile Cebu'nun gerçekleştirdikleri görüşmeleri aktaran Bizans kaynaklarından Nicephoros, Bizans imparatorunun, kızı Eudocia'yı, Cebu'ya gelin olarak vermek istediğini nakletmiştir (Nikephoros Patriarch of Constantinople, 57). Ancak aynı görüşmeyi aktaran Theophanesde Eudocia meselesine dair herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Aynı zamanda Alban Tarihi de, Eudocia'nın Cebu'ya verileceğine dair bir bilgi sunmamıştır. Üç kaynağın da hemfikir olduğu nokta Cebu ile Heraklios arasında gerçekleştirilen muahede gereği Türk ordularının Cebu'nun oğlu şad tarafından komuta edileceğidir.

8 Cebu'nun T'ung Yabgu olduğuna dair öne sürülen fikirlerde yukarıdaki evlilik hadisesine bağlı kalmarak, söz verilen gelinin (Romalıların Augustası), yani Eudocia'nın, 629 yılı sonlarında kocasının ölüm haberini alarak geri döndüğü bilgisi kullanılmıştır. Bu yıl, T'ung'un ölüm tarihine uymaktadır ancak Eudocia gerçekten T'ung'a söz verilmişse, antlaşmanın yapıldığı tarihten yani 627'den beri T'ung'a gönderilmemesinin bir izahı yoktur. Kaldı ki Türklerle yapılan antlaşmanın ardından kısa süre içerisinde Bizans doğuda istediklerini elde etmiştir. Bu durumda akla ilk gelen hadise, Eudocia gerçekten bir Köktürk yöneticisine söz verilmişse bunun doğrudan Cebu'nun kendisi olabileceği ve Kafkasya'daki seferlerin tamamlanmasının beklenmesidir. İkinci ihtimal ise Eudocia'nın şadla nişanlanmış olması durumudur. Theophanes'in aktardığı görüşmedeki bir ayrıntı da bu fikri destekleyebilir. Theophanes, Ziebel'in imparatorla yaptığı konuşma esnasında, Heraklios'un görünümü ve bilgeliği karşısında hayrete düşerek, memnun bir şekilde, genç oğlunu imparatora takdim ettiğini aktarmıştır (The Chronicle of Theophanes Confessor, 1997: 447). Güney Kafkasya'da fetih hareketlerini sürdüren şadın, İran ile Bizans arasındaki antlaşma gereğince, Bizans'a bırakılmış olan Ermeni arazisini de ele geçirerek, kendi başına hareket ettiğini biliyoruz. Doğudaki sınırlarını büyük tavizlerle şekillendiren Bizans'ın, bu hareketler neticesinde Eudocia'yı, Köktürklerin ilerleyişini durdurmak gayesi ile şada göndermiş olma ihtimali de değerlendirilmeye açıktır.

Sonuç

Yukarıda incelemeye çalıştığımız, kuzeyin hükümdarı, Cebu Hakan ve şadın kimliklerine yönelik tartışmaların önemli bir yanı, bu isimlerin Köktürklerin ardından, Türk tarihinde yeni bir safhanın temsilcisi olan Hazarların, devletleşme sürecine dâhil oldukları yönündeki görüşlerdir. Hazar Devletinin oluşumuna dair öne sürülen pek çok teoride Kafkasya'da kalan Köktürk yöneticilerinin durumu değerlendirilmiş ve şad bu tartışmalarda merkezde görülmüştür (Karatay, 2014: 61, 66, 74). 630'larda Köktürk yurdunda yaşanan kargaşa esnasında Kafkasya'da seferleri yürütmekte olan şadın, babasının ölümü üzerine burada kalarak yeni devlete öncülük ettiği düşünülmüştür. Ancak mevcut bilgiler dâhilinde Hazar'ın kurucu kağanına dair net bir isim ortaya çıkarmak zordur. Kaldı ki Hazar tarihinin kendi kaynaklarından biri olan ve Schechter metni ya da Cambridge belgesi olarak bilinen X. yüzyıla ait mektupta da bu durum gözler önüne serilmiştir. Kağan Yusuf zamanında yazılmış mektupta: "Hazar memleketinde (o zamanlar) hükümdar yoktu. Sadece savaşta zafer kazananları ordunun komutanı olarak atarlardı" (Karatay, 2008:5) ifadeleri devletin ilk yıllarındaki durumu gözler önüne sermektedir.

Gumilëv'in önerisine katılarak, şad olarak değerlendirdiğimiz Pu-li'ye dair 635'lerde Çin yıllığında geçen kısa haberden başka, ayrıntıya vakıf değiliz. Aynı şekilde onun ölüm tarihi sorusu da karanlık kalan noktalardan biridir. Diğer kardeşlerin ya da kuzenlerin durumları ya da akıbetleri hakkında bilgi bulunabilen Çin yıllıkları Pu-li konusunda sessizliğini korumuştur.

Mevcut bilgilerimiz VI. yüzyılın ikinci yarısından beridir Hazar Denizi'nin batısında kalan bölgelerin Köktürk idaresiyle tanıştığını göstermektedir (Karatay, 2014: 49-59). Hazar Devletinin kurucuları olarak gösterilenlere, ikinci kuşaktan dedeleri İstemi'nin son yıllarında, Kafkasya'nın kuzey düzlükleri ve Dağıstan bölgesinin kontrolü miras kalmıştı. Bu idare zaman zaman zayıflama emareleri göstermişse de hiç kuşkusuz Çinli tarih yazıcılarının; "batı barbarları hiç bu kadar güçlü olmadı" sözleriyle taltif ettiği T'ung zamanında, Köktürk egemenliği iyice sağlamlaştırılmıştı. T'ung döneminde diplomasi sahasında Köktürk yöneticilerinin üstlendikleri antlaşmaların askeri ayağında, özellikle de batıda, rol alanlar Hazarlar idi (Özcan, 2019: 40, dn.24). Devlet teşkilatı bakımından, erken Hazar'ın, sıkı bir Köktürk modeline göre dizayn edildiğini görürüz. Hazarlar, Köktürk Devletinin çözülmesinin ardından kendi siyasi teşkilatlanmalarını tamamlamaya girişmişlerdir. Bunda, vaktiyle batıda bulunan Köktürk aristokrasisine mensup bazı yöneticilerin rol aldığını düşünmek de son derece doğaldır. Bu kimseleri yalnızca şad ve çevresinde aramak ise sınırlandırıcı olabilir. Ancak bu, Hazar Devletinin kuruluşunda Köktürklerin oynadığı rolü değiştirmeyecektir.

KAYNAKÇA

- Artamanov, M. İ. (2004), Hazar Tarihi, İstanbul, Selenge Yayınları
- Babayar, Gaybullah (2007), Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu, Ankara, TİKA Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı
- Bosworth, C. E. (1987), “Arrān”, Encyclopædia Iranica, II/5, pp. 520-522
- Chavennes, E. (2013), Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, İstanbul, Selenge Yayınları
- Czégledy, Károly (1985), Magyar Östörténeti Tanulmányok, Budapest
- Dobrovits, Mihály (2003), “The nomadic ally of Heraclius”, Chronica, Vol-3
- Dunlop, D. M. (2008), Hazar Yahudi Tarihi, Çeviren: Zahide Ay, İstanbul, Selenge Yayınları
- Étienne, de la Vaissière (2013), “Ziebel Qaghan Identified”, Constructing the 7th Century, ed. C. Zuckermann, Paris, pp. 741-748.
- Étienne, de la Vaissière (2011), “İlk Türk Hakanlıklarının Tarihi Üzerine Yeni Bilgiler”, Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) Sempozyumu, 3-5 Aralık 2010, İstanbul, ss. 233-240
- Gedikli, Yusuf (2015), “463-682 Arasında Kuzey Kafkasya Hun Beyliğinden ve Hazar Türklerinden Alban Tarihi'nin Kaydettiği Türkçe Sözcükler”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 217, ss. 219-238.
- Golden, Peter (2006), Hazar Çalışmaları, İstanbul, Selenge Yayınları
- Gumilëv, L. N. (2002), Eski Türkler, İstanbul, Selenge Yayınları
- İstoriya Alban Moiseya Kagankatvatsii, pisaltelya X veka, K. Patkanov, St. Petersburg, 1861.
- Juanser, “History of King Vaxt'ang Gorgasali”, Rewriting Caucasian History; The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles The Original Georgian Texts and The Armenian Adaptation, Translated by R. W. Thomson, Clarendon Press, Oxford, 1996
- Kalankatlı Moses, Alban Tarihi, Çeviren; Yusuf Gedikli İstanbul, Selenge Yayınları, 2006
- Karatay, Osman, (2008), “Hazarların Musevilemesine Dair Bir Belge: Kenize Mektubu”, Karadeniz Araştırmaları, Cilt 5, Sayı:18, ss. 1-17
- Karatay, Osman (2014), Hazarlar, Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler, Ankara, Kripto
- Mehmetov, İsmail (2009), Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, İstanbul, Ötüken Neşriyat
- Menges, Karl H. (1968), The Turkic Languages and Peoples, Ural Altaische Bibliothek, Harrassowitz-Wiesbaden
- Moïse de Khoréne , Histoire d'Arménie , auteur du Ve Siècle , et traduction française par P . E. Le Vaillant de Florival , Venise, 1841
- Moisey Kalankatuklu, Albaniya Tarixi, Alban Salnaməsi (Mxitar Qoş), Tərcümə: Ziya Bünyadov, Bakı, Avrasiya Press, 2006
- Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History, text, Translation and Commentary by C. Mango, Dumbarton Oaks, Washington, 1990
- Özcan, Altay Tayfun (2019), Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya, İstanbul, Kronik
- Sebeos, History, Translated by Robert Bedrosian, New York, 1985, Chapter-19/77
- Taşgılı, Ahmet (1995), Göktürkler, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Tekin, Talat (2010), Orhun Yazıtları, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. Baskı
- Tezcan, Mehmet (2012), “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 48, ss. 305-342
- The Armenian History attributed to Sebeos, translated by R. W. Thomson, historical commentary by J. Howard-Johnston, assistance from T. Greenwood, Liverpool University Press, 1999
- The Chronicle of Theophanes Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, Translated by C. Mango and R. Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, 1997
- The Geography of Strabo, V, Translation by H. L. Jones, London, Harvard University Press, 1961
- The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxurans, Translated by C. J. F. Dowsett, London, Oxford University Press, 1961

EXTENDED ABSTRACT

The medieval source “History of Albania”, written by Moses from Kalankatuyk, contains very valuable information about the Romans, Armenians, Iranians, Arabs, Turks, and especially Albanians. The first two books of "History of Albania", which consisting mainly of three books, contain events from the ancient periods to 710, and the third book up to 999. The developments in Albania in the 12th and 13th centuries were written by Mhitar Koş in the form of an almanac and added to the end of the work. There is a consensus on the point that the author of the first two books of "History of Albania" is Moses from Kalankatuyk. This author is thought to have lived around the 7th century. In this source, which is valuable in terms of early and mid-term Turkish history, the activities of many Turkish communities such as Barsil, Hun, Khazar and Hephthalite are mentioned. “History of Albania”, which conveys the developments in the region in a period when Byzantine-Iranian-Turkish relations are quite intense, introduces some titles related to Turkish rulers. An important part of the executive titles in the source also appears in Kokturk inscriptions and other medieval travelers' works. Among these, the "Ruler of the North", "Jebu Qaghan" and "Shad" seem to have taken an active role in the activities of the Western Kokturks beyond the Caspian. In our article, we will try to look for answers to the question of who the “Ruler of the North”, “Jebu” and “Shad” are, in comparison with the Byzantine and Chinese sources, by evaluating the records in the "History of Albania". There are important details about the activities of Western Kokturks in Chinese annuals. Byzantine sources also mention the names of some Kokturk administrators operating in the region. There are other existing studies on the historical personalities of those who hold the titles we have discussed here; however, it is seen that there is no consensus among the suggestions of these works. In the majority of the studies so far, there is a general belief that this person may be T’ung Yabgu. In some studies written in recent years, other names from the Kokturk dynasty family were emphasized. It is observed that these persons who are at the center of the discussions occupy an important position in the last Kokturk presence in the Caucasus and in the foundation days of the new Khazar State. The Khazars, which emerged in the Caucasus after the collapse of Kokturk domination, are the continuation of the Kokturk State. Besides, we do not have detailed information about the first periods of the Khazar history. Neither do we have a source that clearly reports who the founder of the Khazar state is. However, it is certain that Kokturks played an important role in the foundation days of the state. Identifying the last Kokturk managers and activities in the Caucasus will shed light on the foundation days of the Khazar State.